

ГАФУРОВА Иродахон Мухтаровна
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Араб тили ва адабиёти Ал-Азҳар кафедраси
ўқитувчиси, PhD
gafurova_irodaxon@iiiau.uz

ТУРКИСТОН ТАРИХИДА ВАҚФ МУЛКЧИЛИГИ

РОЛЬ СОБСТВЕННОСТИ ВАҚФ В ИСТОРИИ ТУРКЕСТАНА

ROLE OF WAQF PROPERTIES IN THE HISTORY OF TURKESTAN

Аннотация: Мақолада исломий меъморий обидалар ва уларнинг вақф мулклари статистикаси, вақф хўжаликлари фаолиятининг умумий жиҳатлари, вақфга оид тарихий ҳужжатлар таҳлилига эътибор қаратилган. Халқимиз олийҳиммат, кўли очик, сахий бўлгани учун масжид ва мадрасаларнинг иншоотлари шу вақфлар ёрдамида бунёд этилгани тадқиқ ва таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: вақф, Туркистон, мулкчилик, масжид, мадраса, мактабхона, садақа, кози, кўчмас мулк, архивы.

Аннотация: Статья посвящена анализу исторических документов, касающихся вакфов, особенностям вакуфных хозяйств, а также статистических данных, касающихся исламских архитектурных памятников вакуфной собственности. В заключение сделан вывод о том, что ряд мечетей и медресе были построены и существовали на основе вакуфных пожертвований благодаря щедрости представителей нашего народа.

Ключевые слова: вакфы, Туркестан, собственность, мечеть, медресе, мактабхана, подаяние, кази, недвижимость, архивы.

Abstract The article is devoted to the analysis of historical documents concerning waqfs, peculiarities of waqfs, as well as statistical data concerning Islamic architectural monuments of waqfs. In conclusion, it was concluded that many mosques and madrassahs were built and existed on the basis of wakf donations thanks to the generosity of representatives of our people.

Keywords: waqfs, Turkestan, property, mosque, madrassah, maktabkhana, alms, kazi, real estate, archives.

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси Миллий Давлат архиви ҳужжатлари орасида IX-XV асрлар, XVI-XIX асрлар вақф ҳужжатлари билан бир қаторда биз ўрганаётган даврларга ҳам тааллуқли 1867-1924 йиллар вақф ҳужжатлари ҳам мавжуд. Вақф ҳужжатлари Бухоро, Самарқанд, Хива, Хоразм ва Тошкентда имзоланган бўлиб, айрим шахслар томонидан кўчмас мулк ёки аниқ пул миқдори масжид ёки мадрасаларни таъмирлаш, қайта тиклаш, сақлаш, муаззин ва имомларга ойлик тўлаш, мадраса ўқувчиларига стипендия тўлаш учун ажратилган.

Вақф (وقف) – арабча сўз бўлиб, бевосита таржимаси тўхташни англатади. Кўчма маънода эса, юридик у қўлдан бу қўлга ўтишдан тўхташни билдиради (3; 92-93).

Ҳанафийликдаги мусулмон қонуншуносларининг фикрига таяниб, вақфга айлантирилган мулк Аллоҳ йўлига бағишланади. Ундан фойдаланиш ва эгалик қилишга, вақфда кўрсатилган юридик шахснигина ҳуқуқи бор. Биринчидан, вақф таъсис этилаётганда у мавжуд бўлиши (12;314), иккинчидан, вақф ҳужжатида аниқ қайд этилган бўлиши керак (12;308).

Вақфнинг энг асосий ва бош мақсадини, шубҳасиз диний эҳтиёж, яъни юқорида қайд этилганидек, Аллоҳ таолога қурбат ҳосил қилиш, унинг розилигига эришиш ҳамда савоб умиди ташкил этган (5;130, 6;306-307, 7;853).

АСОСИЙ ҚИСМ

Вақф – мусулмон мамлакатларида давлат ёки мусулмонлар томонидан диний эҳтиёж ёки хайрия ишлари учун ажратилган мол-мулк. Вақфнома орқали расмийлаштирилади. Ер-сув, уй-жой, мактаб, масжид, шифохона, раста ва бошқалар вақф мулки бўлиши мумкин (4;22). Ўз мулкни вақфга топширган шахслар мазкур мулкка нисбатан эгалик ҳуқуқни йўқотади. Лекин унинг ўзи ёки оила аъзолари ёхуд учинчи бир шахс вақф мулкидан вақфномада қайд этилган мақсадларда фойдаланилаётганлигини аниқлаш учун вақф мулкни бошқариш ҳуқуқини сақлаб қолади. Вақф мулкни шариат

конуни бўйича давлат раҳбари ёки қози назорат қилади (2, 8).

Ислонинг пайдо бўлиши ва таракқиётининг илк даври вақф мулкчилигининг шаклланиш жараёнини бошлаб берди. Ислон дини манбалари – Қуръони карим ва ҳадиси шариф таҳлили шуни кўрсатадики, дастлаб вақф садақа фаолияти асосида шаклланди. Мазкур манбаларда “вақф” сўзи ва у англатган маъно ўрнида садақа, садақаи жория, хайр-эхсон қабилар ишлатилган бўлиб, “вақф” атама тарзида кейинги даврларда шаклланди ва кенг қўллана бошлади.

Вақфнома мулк эгалари ўз мол-мулкларини диний эҳтиёж ёки хайрия ишлари учун берганлиги тўғрисидаги ҳужжат. Вақфномада мулкнинг вақфга ўтказилиши сабаби, мулк эгасининг номи, вақф мулкидан фойдаланиш тартиби, вақф қилинган мулкнинг бошқарувчиси, гувоҳлар кўрсатилади. Вақфномага гувоҳлар шаҳодати ва қози тасдиғи керак бўлади (4;122).

Қози иштирокида вақфнома (وقفنامه) имзолашда агар у кўрсатилган мулк ўлимидан сўнг вақфга айланишини таъкидлаган бўлса, вақф қилувчи мулк эгалигини йўқотади. Айрим вақф қилувчилар то ўлимигача мутаваллий бўлиб қолиши ҳақида ҳам қайд киритади.

Шундай қилиб, вақф мусодара бўлмайдиган мулк (ملك), бу мулкка солиқ, закот (زكات) берилади, мусулмонлик нуқтаи назаридан нафақат фуқаролик, балки диний (закот, ушр, хирож, таноп) бурч, давлат солиғи эмас, балки Аллоҳ йўлида қилинадиган эҳсон, назр, садақа (камбағал, етим, бевалар ҳаққига ва бошқалар) дир (16).

Мулкнинг вақфга айлантирилиши, олди-сотди, никоҳ шартномаси, ёллаш, қарз бериш, дунёвий ва бошқалар юридик ҳаракатга киради ва муомала (معاملة) ёки аҳд (عقد) деб аталади. Бунинг учун: 1) икки келишаётган томон; 2) ўтган замонда ижоб ва қабул (таклиф ва розилик) (айрим ҳолларда сукут аломати ризо ҳисобланган); 3) келишув имзоланаётганда камида икки гувоҳ бўлиши шарт.

Вақф мулкни ижарага бериш тартиби ва шартига кўра, Ўрта Осиёда, кейинчалик

Туркистонда бу турдаги мулклар ижарачи томонидан мазкур мулкни ўзлаштириб олиншининг олдини олиш мақсадида 3 йилдан ортиқ муддатга берилмаган. Аммо ҳужжатларнинг гувоҳлик беришича, узок муддатли ижара – ижара-и тавила амалда қўп учраган. Бу ҳолат вақфнома тузиш вақтида ҳам муҳим шартлардан бири сифатида қайд этилган, аксарият ҳолларда эса, вақф ҳужжатида ижара муддати умуман кўрсатилмаган (14;48).

Рус тадқиқотчиси А.Шайхова ўз фикрини тасдиғи сифатида бир неча ҳужжатлардан мисоллар келтиради. Жумладан, 1897-1898 йилларда Муҳаммад Ниёзбой масжидига қарашли Пурханхос мавзесида жойлашган 2 бўлак ер, Гурлан атрофидаги Умарот деган ердаги қорихонага тегишли 6 таноб ер, Хонабоддаги Оллоберган баққол қорихонасига қарашли 5,5 таноб вақф ери 70 йил муддатга, шунингдек, 1893 йилда Гурлан атрофида жойлашган, Муҳаммад Раҳимхон II ихтиёридаги 222,5 таноб вақф ерлари 36 киши ўртасида тақсимланган ҳолда 90 йил муддатга ижарага берилган. Ижара ҳақи миқдори олинган ҳосилдан эмас, балки ижарага олинган ер майдонидан, муайян маҳсулот ҳисобида белгиланган (15;49).

Хайрий вақф мулклари ва маблағлари асосида масжидлар, мадрасалар, кутубхоналар, қорихоналар бунёд этилиб, улар доимий равишда вақф даромадлари ҳисобидан таъминлаб турилган. Мадина шаҳридаги “Масжиди набавий” номи билан машҳур бўлган масжид вақф қилинган ер ўрнида бунёд этилгани тарихий манбаларда қайд этилган (16;4).

ЎзР МДАнинг И–323-фондида Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликлари тарихига оид 1420 га яқин вақфномалар мавжуд (Reichmuth P.:2010.365). Ушбу вақфномаларнинг аксарияти XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср биринчи чораги оралиғида тузилган.

Тарихий аҳамиятга молик турли ҳужжатларга мурожаат қилиб, шунга амин бўлдикки, Ўрта Осиёда ислом тарқалиши билан бу ерларда вақфга 1) ерлар, 2) карвонсарой, дўкон, ҳаммом, тегирмон, жувозхона ва бошқа

фойда келтирувчи кўчмас мулклар, 3) пул ва 4) китоблар берилган. Исломни тарқалган биринчи асрларида Наманган атрофида вақфга кишлоқ хўжалигининг ажралмас қисми бўлиши қул, иш хайвони ва меҳнат қуролилари берилган. Кейинчалик, бу муомаладан чиқиб кетган. Фарғонада, кейинчалик Қўқон хонлигида, хонлар томонидан вақф ерларидан фойдани эмас, балки ер солиғи (хирож ва таноф)ни вақф қилинган муассасаларда фойдаланилган.

Шариат ҳукмларига биноан, вақф ҳужжатларида вақфга эғалик қилиш ҳуқуқи мадраса, қорихона, масжид, мазор ва бошқаларга берилган. Вақфдан келган фойдани бўлишда, асосан, вақф иншоотларини ва кўчмас мулкни сақлаш, таъмирлашга ажратилган. Қолган фойда вақфномада кўрсатилган шахсий таркибга: мутаваллий, мадраса ва қироатхона ўқитувчи ва ўқувчилари, имом хатиб, мақсураҳон¹, масжид муаззини ва мазор шайхлари ўртасида бўлиниши лозим бўлган (16). Лекин бу шарт тўлиқ бажарилмаган. Сабаби масжид, мадраса ва қироатхонанинг шахсий таркиби жуда тез ўзгариб турган (17).

XVI аср охирларида бунёд этилган Қўқалдош мадрасаси Тошкент шаҳри бозорида бир неча савдо растасига эга бўлган. Расталар таъмирланмаганлиги учун яроқсиз ҳолга келиб қолса ҳам, мадраса таркиби вақфда инobatга олинмагани учун фойдани раста таъмирига сарфлашни истамаган. Ўз ҳисобидан таъмирлаб, фақатгина тошжой тўлаш эвазига айрим шахслар узоқ йиллар ушбу расталардан фойдаланишган. Руслар келгач, савдогарлар тошжой тўлашдан бош тортди, вақф ҳужжати йўқотилгани маълум бўлди (18).

¹ “Қушбеги” фонди ҳужжатлари билан танишганда фонdda амир “зиёратчилари”нинг рўйхатлари сақланиши аниқланди. Ҳужжатлар “Салавотхон”, “Дуохон”, “Хатиблар”, “Хатми Хожахон” каби бўлимларга бўлиниб, уларнинг рўйхати келтирилган. Рўйхатда номлари келтирилган салавотхону дуохонларнинг аксарияти мадрасаларда таълим берадиган мударрислардан иборат. Бундан ташқари “Мақсураҳон”, “Қори” ва “Саҳиҳхон”лар ҳам амирнинг Аркига бориб турган. Мазкур фонdda уларнинг ишга тайинланиши, сони ҳамда оладиган маоши ҳақида ҳужжатлар мавжуд.

1874 йили Зарафшон округи бошлиғининг 17 июндаги 2820-сонли циркуляр кўрсатмаси билан, рус администрациясига ижарага берилиши бутун округга тааллуқли қилиб кўйилди; 1876 йил май ойида эса, вақф ерларининг ҳажми ва фойдасини ҳисоблаш учун махсус комиссия тузилди. 1878 йилдан бошлаб, Зарафшон округидаги барча вақф ерлари рус администрацияси тасарруфида эди. Барча вақф мулклари назоратга олинган, фойдалари ҳақида маълумот қайд этиб борилган.

Тошкентдаги Маҳмуд дастурхончи мадрасаси мутаваллийси Эшонхонхўжа 80-йиллар охирида Маккага кетиб, қайтиб келмаган. Ўз ўрнига ўғлини Султонхўжани қолдирган. У ўз навбатида Қўқонга кўчиб, ўрнига Эшонхўжани қолдирган. Эшонхўжа эса, савдо ишлари юзасидан Чимкентда яшаган. Мадраса биноси ва унга қарашли вақфлар назоратсиз қолиб кетган (20).

Тошкентдаги Хожа Аҳроп Валий мадрасасида 1890 йилларда икки мутаваллий бўлган. Вақф ва мадраса биноси билан кичиги шуғулланган. Каттаси ҳеч қачон мадрасага келмаса-да, фойдадан икки ҳисса улуш олган (19).

ХУЛОСА

Туркистонда вақфлар учта тури бўлиб, унинг асосий шартларидан бўлган, вақф қилувчининг исми, отасининг исми, вақф қилинаётган масжид ёки мадрасанинг номи, агар ер мулки вақф қилинаётган бўлса, унинг чегаралари, ҳажми, пул миқдори, дўкон ёки раста бўлса жойлашган кўчаси ва чегарадошлари, ҳаммаси батафсил вақфномада кўрсатилган. Масжид ёки мадрасага аталган вақфнинг шартлари бирма бир санаб кўрсатилган. Ердан тушган ушрнинг неча қисми, кимгадони қайд этилган.

Умуман олганда, юртимиздаги исломий меъморий обидалар ва уларнинг вақф мулклари статистикаси, вақф хўжаликлари фаолиятининг умумий жиҳатлари, вақфга оид тарихий ҳужжатлар таҳлил қилинган.

Мухими, халқимиз азалдан ҳатто, ўша пайтда ҳам сахий, олийҳимматли, қўли очик бўлгани яна бир бор ўзининг исботини топди. Қисман бўлса ҳам, шу вақфлар ёрдамида масжид ва мадрасалар иншоотлар бунёд этилгани аниқланди ва архив ҳужжатлари асосида таҳлил қилинди.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдулазиз Мансур. Қуръони Карим маъноларининг таржима ва тафсири.— Тошкент. 2004. — Б. 33.
2. Бурҳониддин Марғиноний. Ҳидоя. — Т. 1994.
3. Ван ден Берг Л. В. Ҳ. Основное начало мусульманского права, согласно учениям имамов Абу Ҳанифӣ и Шафии. — СПб. 1882. — С. 92-93.
4. Ислом. Энциклопедия. — Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2017.— Б. 122.
5. Zubair A.M. The Classical Islamic Law of Waqf: A Concise Introduction // Arab Law Quarterly 26. 2012. — P. 130.
6. Kuran T. The Provision of Public Goods under Islamic Law: Origins, Impact, and Limitations of the Waqf System // Law & Society Review, Vol. 35, 2001. No. 4— P. 853.
7. Layish A. Waqfs of Awlād al-Nās in Aleppo in the Late Mamlūk Period as Reflected in a Family Archive // Journal of the Economic and Social History of the Orient, Vol. 51, No. 2. 2008. — P. 306-307.
8. Мухтасар (Шариат қонунларига қисқача шарҳ). — Т. 1994.
9. НГА РУз. Ф. 2909. Оп.1., д.1. Записка о положении вакуфного дела в Туркестанском крае до и после эго завоевания. — Ташкент: Типография штаба Туркестанского края. 1900. — С. 2.
10. Садриддин Айний. Воспоминания. Перевод с таджикского Аннй Розенфельд —М.-Л.: Академия наук СССР. 1960. — С. 216.
11. Reichmuth P. “Lost in the Revolution”: Bukharan waqf and Testimony Documents from the Early Soviet Period // Die Welt des Islam. 50. 2010, — P. 365.
12. Торнау. Изложение начала мусульманского законоведения СПб.: Тип. 2 Отд. собств. э.и.в. канцелярии, 1850. — 621 с. — С. 314.
13. Хидая: Комментарии мусульманского права. Перевод с английского. Т. 1 / Пер. под ред.: Н.И. Гродеков. — Ташкент: Типо-лит. С.И. Лахтина. 1893. — 535 с. — С. 143.
14. Шайхова А. Документы об аренде вакуфных земель в Хивинском ханстве XIX — начала XX века // Общественные науки в Узбекистане. №1. 1986. — С. 48.
15. Шайхова А. Правовая и фискальная динамика землевладения в Хорезме (XIX — начало XX в.), Восток- ORIENS, 2015. С.: 32-46.
16. Qureshi M.A. Waqfs in India... A Study of Administrative and Legislative Control. — New Delhi. 1990. — P. 4.
17. O`zR MDA. F. I-126, 1-ro`yhat, 1995-yig`ma jild, 1-7- hujjatlar.
18. O`zR MDA. F. I-323, 1-yig`ma jild, 1429-hujjat.
19. O`zR MDA. F. 323. 1-yig`ma jild. 2-3- hujjatlar.
20. O`zR MDA. F. I-323. 1-yig`ma jild, 1151- hujjat.